

Зазначимо, що в сучасних умовах ефективно інформаційне забезпечення можливе лише із застосуванням інформаційно-телекомунікаційних технологій, запровадження яких у судочинство має відбуватися еволюційним шляхом. Як вдало зауважила Н. В. Кушакова-Костицька, ера «електронного правосуддя» в Україні – ще віддалена перспектива, однак перші кроки у створенні електронного судочинства зроблені, і сподіваємося, що невдовзі електронні новації замінять паперову рутину і суттєво полегшать звернення громадян до суду, з одного боку, та зроблять діяльність вітчизняних судів менш корумпованою і більш ефективною – з другого [5, с. 143].

На підставі проведеного аналізу очевидним є висновок про необхідність розробки окремих засад електронного судочинства в Україні, що вимагає більш глибокого опрацювання питань, пов'язаних не тільки з внесенням змін до процесуального законодавства в цілому, що диференціювало б процес використання інформаційно-телекомунікаційних технологій. Зокрема, потребує подальшого уточнення та розмежування зміст таких категорій, як «електронне судочинство» та «інформатизація правосуддя». Також необхідно розробити такі напрями вдосконалення законодавчої і правозастосовної практики, які дозволять реалізувати саме сутнісну перебудову інформаційно-технологічного забезпечення суддівської діяльності відповідно до потреб сучасного інформаційного суспільства, в цілому втілені у концепціях захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, в тому числі інтересів держави.

У будь-якому випадку, побудова інформаційного суспільства, розвиток техніки і можливість використання сучасних інформаційних технологій практично у всіх сферах життя суспільства, насамперед у судочинстві, дозволяє повністю наблизитися до вирішення завдань вдосконалення правосуддя та оптимізації усіх форм здійснення судового провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи: монографія. Х.: Право, 2016. 72 с.
2. Гусев О. Класифікація електронних доказів у цивільному процесі України // Підприємництво, господарство і право. 2018. № 8. С. 18–22.
3. Демчишин І. І. Електронні докази в господарському судочинстві України. Одеса, 2018. 39 с.
4. Камінська І. В. «Електронний суд» як гарантія доступності правосуддя // Вісник академії адвокатури України. 2013. № 3 (28). С. 52–60.
5. Кушакова-Костицька Н. В. Розвиток електронного судочинства в Україні: проблемні питання // Науково-інформаційний вісник «Право». 2013. № 7. С. 139–145.
6. Логінова Н. І. Упровадження електронного правосуддя в систему судочинства // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Алєнін та ін.; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 72. С. 429–435.
7. Приходько Л. В. Зарубежный опыт внедрения использования системы «электронный суд» (e-court) // Государство и право. М.: Наука, 2007. № 9. С. 82–86.
8. Про чинне законодавство і проекти законів, що доповнюють різні питання, пов'язані з кіберзлочинністю та електронними доказами, та вносять зміни до них: Звіт щодо України від 3 листопада 2016 року № 2016/DGI/JP/3608// Підготовлено Офісом Програми з кіберзлочинності на основі експертної підтримки незалежних експертів Ради Європи пана Марко Куннапу і пана Марка Юріча. URL: <https://rm.coe.int/16806f3743> (дата звернення: 21.09.2019).
9. Шамрай О. В. Електронний суд в українському судочинстві: нормативне врегулювання та перші практичні здобутки // Університетські наукові записки. 2014. № 3. С. 174–184.
10. Gregory P. Joseph, Internet and E-mail Evidence, Computer and Internet Lawyer. April, 2002. URL: <http://www.iosephnvc.com/articles/viewarticle.php> (дата звернення: 21.09.2019).

ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНУ ДЖЕРЕЛОМ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

УДК 347.1

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2020.20.9>

Карнаух В. С.,

кандидат юридичних наук

Karnaukh V. The issue of recognition of transaction as the source of civil law

The article deals with revealing the problematic aspects that arise as a result of taking the scientific position on recognition of transaction as the source of civil law. The author considers the concept of source of

civil law as a technical legal matter which corresponds with the approach of supporters of idea of recognition of transaction as the source of civil law. According to the author, existing views on non-normative nature of transaction remain indirect attempts to support a long way of doctrine in the matter of system of civil law sources. The pathway for the development of proposal for recognition of transaction as the source of civil law is discovered. The author shows that the necessity to clarify the meaning of normativity in civil law is understood by the protagonists of such consideration of transaction. The attempts to revise the normativity in the context of civil law are critically evaluated. The contradictions between general-theoretical generic and branch specific concepts are revealed. In this regard, the author focuses on contradictions between revised civil normativity and frequency as the crucial prerequisite of normativity, as well as with the overall character as the important attribute of social norm and therefore legal norm. Revision of normativity on the ground of sufficiency of establishing obligatory rule of conduct also is critically evaluated by the author since it conflicts with limitation for recognition of transaction as the source of law expressed in relation to application of paragraphs 2–3 of Article 6 of the Civil Code of Ukraine. Attention is also drawn to the break of continuity as the characteristic of objective connection between the elements of civil regulatory mechanism. The author reveals both the fact of consideration of the juridical fact prior to the legal norm and confusion of legal norm and legal relationship in case of recognition of transaction as the source of civil law. Opponency to the discussed approach is illustrated by the author's references to the views of pre-revolutionary and modern legal scholars. A consideration of transaction as a source of civil law is described as representation of liberal trend in private law which may be connected with process of globalization and postmodern way of scientific thinking. Instead of supporting the idea of inclusion of transaction in the system of sources of civil law, author proposes to deepen the study on regulatory role of transaction within the context of instrumental legal theory.

Key words: legal norm, normativity, transaction, contract, source of civil law, civil regulatory mechanism.

У статті виявляються проблемні аспекти, які виникають унаслідок вироблення вченими позиції щодо визнання правочину джерелом цивільного права. При цьому увага зосереджується на протиріччях між загальнотеоретичними родовими та галузевими видовими поняттями, а також на порушенні послідовності як властивості об'єктивного зв'язку між елементами механізму цивільно-правового регулювання.

Ключові слова: норма права, нормативність, правочин, договір, джерело цивільного права, механізм цивільно-правового регулювання.

Постановка проблеми. Поширення в цивілістичній науці твердження про правочин як джерело цивільного права вимагає ретельного та виваженого розгляду на предмет обґрунтованості. Наукове положення, яким розривається зв'язок із традицією, очікувано викликає значний інтерес та має активізувати дослідницьку роботу. Окремі акценти науковців щодо відсутності в цивільно-правовому договорі (далі – договір) нормативності залишаються односпрямованими та непрямими спробами підтримки довготривалого розвитку доктрини щодо наповнення системи джерел цивільного права. Водночас не визначаються інші лінії протиріччя у межах категорій загальної теорії права та цивільно-правової науки, які виникають унаслідок схвалення положення про правочин як джерело цивільного права.

Рішення щодо включення у формулювання назви дослідження поняття *правочин* замість *договір* пояснюється виключно висловленою ученими думкою про допустимість поширення відповідної якісної ознаки договору також на групу односторонніх правочинів [1, с. 59] та безпосереднім визнанням правочину джерелом цивільного права [2, с. 71].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Думки щодо доцільності визнання договору джерелом цивільного права висловили В. А. Белов, О. О. Первомайський, С. О. Погрібний, М. М. Сібільов. Погодився з таким розумінням договору Я. М. Романюк. Р. А. Майданик запропонував узагальнене бачення щодо правочину як форми цивільного права. А. І. Дрішлюк та Я. В. Новохатська визнали договір джерелом цивільного права без надання додаткової аргументації. Критичні твердження щодо нормативності договору наводили С. М. Бервено, В. В. Луць, І. А. Міннікес, В. Л. Яроцький. Можливість договору виступати джерелом цивільного права ставилася під сумнів Ю. С. Гамбаровим, М. М. Марченко, М. К. Ренненкампфом та іншими правознавцями.

Метою статті є виявлення теоретичних проблем, які виникають унаслідок висловлення вченими позиції щодо визнання правочину джерелом цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення ясного пізнавального ефекту важливим є однозначний вибір концептуальних рамок у проведенні дослідження. Зважаючи на мету даної роботи, ми погоджуємося з формально-юридичним підходом до розуміння поняття *джерело права*, що передбачає його ототожнення з поняттям *форма права* [3, с. 51] та має наслідком наступну тотожність між *джерелом цивільного права* та *джерелом норми цивільного права*. Слід наголосити, що

використання таких орієнтирів узгоджується з теоретичними засадами досліджень прихильників ідеї визнання правочину джерелом цивільного права [1, с. 55; 4, с. 164].

Передусім розглянемо шлях становлення нової пропозиції в доктрині. М. М. Сібільов висловив думку, що норми договору, згідно з якими сторони відступають від положень закону, мають вважатися нормами цивільного права [5, с. 109]. О. О. Первомайський зазначив, що застосування договору для вирішення спору про право між двома конкретними суб'єктами або обов'язок останніх здійснювати свою правореалізаційну діяльність на підставі договору навіть за умови незагальнообов'язковості та однократності його дії дозволяє розглядати договір як джерело права як для них самих, так й інших правореалізаційних суб'єктів щодо правовідносин між першими [6, с. 36]. Пізніше С. О. Погрібний, досліджуючи регулятивність договору з урахуванням ст. 6 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [7], зауважив, що створення договором і закріплення в ньому правил поведінки учасників відповідних відносин є визначенням договором норми цивільного права, якою відповідні відносини регулюються [8, с. 94; 9, с. 34]. Таку позицію поділяє Р. А. Майданик, пропонуючи розглядати правочин (договір та односторонній правочин) як похідне джерело цивільного права [10, с. 199] або як специфічну форму приватного (цивільного) права, в якій не просто відтворюються, копіюються норми права, встановлені чи санкціоновані державою, а й створюються нові [1, с. 59]. Я. М. Романюк звернув увагу на тенденцію збільшення сфери і рівня диспозитивності приватноправового регулювання відносин шляхом визнання цивільно-правового договору особливим джерелом цивільного права та підтримав тезу про визнання норм договору нормами цивільного права при саморегулюванні відносин у разі відступу від положень закону [11, с. 24, 50].

Погодитися з наведеними міркуваннями можливо в разі наявності обґрунтованого перегляду таких визначальних ознак норми права, як нормативність та загальний характер, які називаються також серед основних специфічних ознак цивільно-правової норми [12, с. 92]. У теорії права нормативність розглядається як відображення нормами найбільш поширених, неодноразово повторюваних, типізованих і позитивно оцінюваних дій людей та їхніх об'єднань [13, с. 126], а загальний характер норми розкривається, зокрема, через розрахованість на регулювання групи (виду) не визначених кількісно суспільних відносин [14, с. 150]. Важливість повторюваності відношення, що регулюється нормою права як риси нормативності, повною мірою фіксується при визнанні її передумовою загальнообов'язковості норми права [15, с. 130]. Видається, що передувати вищевказаному загальнотеоретичному коригуванню має уточнення цивілістами нормативності цивільно-правової норми. З'ясуємо та проаналізуємо спроби такого переосмислення прихильниками визнання правочину джерелом цивільного права.

С. О. Погрібний визнає необхідність перегляду нормативності в цивільному праві й визначає останню як властивість акта створювати правило поведінки на певну життєву ситуацію незалежно від того, персоніфіковані чи ні суб'єкти такої поведінки, розраховане це правило на разове чи багаторазове застосування [8, с. 91–93; 16, с. 92–93]. Зауважимо, що таке розуміння нормативності суперечить не лише повторюваності відношення як визначальній передумові нормативності, але й ознакам загального характеру соціальної норми [17, с. 268; 18, с. 163] та норми права відповідно. Р. А. Майданик значною мірою конкретизує оновлену нормативність джерела цивільного права та визначає останню як закріплення правил поведінки, юридично обов'язкових для невизначеного або індивідуально визначеного кола учасників; установлення правила, тобто виду і міри належної поведінки [10, с. 197]. Такий підхід означає зведення нормативності джерела цивільного права до закріплення обов'язкового правила поведінки. Подібно до пропозиції С. О. Погрібного цим баченням усуваються повторюваність відношення як необхідна передумова нормативності та ознака загального характеру юридичної норми, а отже і нормативність норми права в традиційному розумінні. Відтепер, за умови сприйняття даного підходу, поняття норми цивільного права може не виявляти конститутивних ознак норми права. Розмивається також зміст поняття про об'єктивне цивільне право, оскільки для визнання наявності останнього тепер достатньо лише ознаки встановлення обов'язкового правила поведінки.

Слід також підкреслити, що Р. А. Майданик відносить до джерел цивільного права договір та односторонній правочин у разі наявності умов, закріплених у ч. 2–3 ст. 6 ЦК України [1, с. 58–59; 10, с. 214]. Таке застереження не узгоджується з запропонованим науковцем розумінням нормативності джерела цивільного права, оскільки правила поведінки, визначені у кожному договорі у вигляді його умов незалежно від використання сторонами абз. 1 ч. 3 ст. 6 ЦК України, є обов'язковими та являють собою вид і міру належної поведінки. У свою чергу, установлення одностороннім правочином виду і міри належної поведінки також не залежить від використання особою, яка вчиняє правочин, абз. 1 ч. 3 ст. 6 ЦК України та відповідно відступу такої особи від положень актів цивільного законодавства. Отже, зведення нормативності до закріплення обов'язкових правил поведінки, установлення правила, тобто виду і міри належної поведінки, не є достатнім обґрунтуванням для визнання джерелом цивільного права тільки правочину (договору та одностороннього правочину), який учинено на підставі абз. 1 ч. 3 ст. 6 ЦК України з дотриманням абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України.

Інший вимір проблематики визнання правочину джерелом цивільного права вбачається у порушенні порядку взаємодії між частинами механізму цивільно-правового регулювання шляхом привнесення зайвої якості правочину як важливого засобу приватноправового регулювання.

Попри відсутність сформованої концепції механізму цивільно-правового регулювання, у доктрині пропонуються різні підходи до виокремлення частин механізму правового регулювання та механізмів регулювання окремих груп приватноправових відносин. Водночас цілком загальноприйнятим є уявлення про властивості об'єктивного зв'язку між відповідними структурними елементами. Так, С. С. Алексєєв підкреслив послідовний, закономірний зв'язок між елементами механізму правового регулювання, утворення ними єдиної, злагодженої системи юридичних засобів впливу на суспільні відносини [19, с. 35–36]. С. О. Погрібний пропонує розуміння механізму правового регулювання як послідовного ланцюга зміни окремих правових явищ – елементів механізму правового регулювання [10, с. 303–305]. М. Д. Пленок також вказує на важливість дотримання правильної ланцюгової послідовності елементів в контексті виявлення особливості механізму правового регулювання та характеризує останній як послідовний ланцюг [20, с. 191–192, 208].

Порівняння поглядів цивілістів на структуру механізму правового регулювання дозволяє підтвердити існування послідовності як властивості зв'язку між частинами механізму при збереженні деяких відмінностей щодо кількості та позначення елементів. С. С. Алексєєв запропонував розглядати юридичні норми, правовідносини та акти реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків як основні елементи механізму правового регулювання [19, с. 34]. С. О. Погрібний, розкриваючи структуру механізму правового регулювання договірних цивільних відносин, виокремив нормативну основу (норми статутного або договірної цивільного права), юридичні факти, права та обов'язки учасників цивільних правовідносин, поведінку учасників цивільних правовідносин з реалізації їх суб'єктивних прав та обов'язків, а також захист цивільних прав та інтересів як факультативний елемент механізму [10, с. 306, 308, 310–312]. Отже, С. О. Погрібний не визначає правовідносини як окремий елемент механізму, але фактично визнає його існування через виявлення таких елементів, як юридичні факти, права та обов'язки учасників цивільних правовідносин. Водночас слід мати на увазі, що С. С. Алексєєв розуміє під актами реалізації суб'єктивних прав та обов'язків у тому числі й індивідуальні акти-регламентатори, серед яких називається і договір, що не має нормативного характеру [19, с. 155–157].

Шляхом подолання порушення послідовності між нормою права та юридичним фактом, що виникло внаслідок внесення до нормативної основи норми договірної цивільного права як необхідного розвитку ідеї про договір як джерело цивільного права, можемо вважати пропозицію С. О. Погрібного щодо виконання договором двоякої функції як нормативної основи та юридичного факту у випадках здійснення внутрішнього регулювання (саморегулювання) цивільних суспільних відносин [10, с. 310]. Достатність даного висновку для зняття протиріччя між відповідними елементами механізму можна поставити під сумнів не лише через неусунення передумов юридичного факту нормі права, а й з огляду на запропоновану вченим характеристику прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин як таких, що виникають на підставі норм цивільного права у зв'язку з появою (настанням) передбаченого ними юридичного факту [10, с. 310]. В умовах саморегулювання відносин на підставі абз. 1 ч. 3 ст. 6 ЦК України вказане пояснення не дозволяє визначити місце абз. 1 ч. 3 ст. 6 ЦК України як правонадільючої норми, а також спричиняє прогалини при спробі довести виконання договором двоякої функції. Навіть якщо припустити, для досягнення ефективності сформульованого вченим застереження, збіг між нормою цивільного права та умовою договору та відповідно між юридичним фактом й конкретною обставиною, визначеною в умові договору, залишається нез'ясованим саме місце факту укладення договору як юридичного факту, яке проблематично за таких умов пояснити в межах подвійної функції договору.

Крім порушення зв'язності норми права та юридичного факту визнанням правочину джерелом цивільного права вноситься протиріччя також у зв'язок між нормою права та правовідношенням як частинами механізму правового регулювання. Відхилення від послідовності між вказаними структурними елементами полягає у злитті норми права, якою може виступати у цьому контексті залежно від способу обґрунтування сукупність умов правочину або конкретна умова правочину, з суб'єктивними правами та обов'язками, які становлять зміст правовідношення.

Зауважимо, що доцільність визнання правочину джерелом права піддавалася сумніву правознавцями ще в ХІХ–ХХ ст. Видається, що їх аргументи не втратили своєї актуальності. Так, Ф. Регельсбергер писав, що «автономія не є підставою для виникнення юридичних норм; вона сама запозичує свою силу з тієї чи іншої (диспозитивної) норми» [21, с. 80–81]. Ю. С. Гамбаров зазначав: «...суб'єктивні права, які виникають з договору, так само, як і будь-які суб'єктивні права взагалі, зобов'язані своїм походженням не договору..., а загальній юридичній нормі, яка надає договору правозароджуючої сили...; ...як недозволені дії не суть джерела права в технічному сенсі слова, так само мало можуть бути визнані ними й договори цивільного права» [22, с. 220]. На піднормативності договору наголошував також М. К. Ренненкампф: «визначення приватних осіб, що складені у формі договору, або у формі

односторонніх розпоряджень (наприклад заповітів) не суть особливі форми права. Договір не створює норми права, він передбачає її вже наявною, і на її підставі встановлює правовідношення; можливості і межі права осіб... визначати на власний розсуд зміст договорів полягає в загальних нормах права, що допускають його; визначення сторін договору мають юридичну силу тільки тому, що засновуються на загальних нормах права та охороняються ними» [23, с. 118].

У сучасній правовій доктрині також залишається стійкою опозиція до відповідного підходу, яка, однак, обмежується захистом піднормативності договору. Так, С. М. Бервено називає договір ненормативним засобом індивідуального врегулювання відносин договорних сторін [24, с. 12]. В. Л. Яроцький відносить цивільно-правові договори до актів піднормативного рівня, якими забезпечується індивідуальне регулювання [25, с. 22]. І. А. Міннікес визнає за договорним індивідуальним правовим регулюванням піднормативний характер [26, с. 13]. В. В. Луць зауважує, що саме індивідуальне регулювання відносин сторін у конкретному договорі і відрізняє його від нормативного регулювання, здійснюваного нормами закону чи іншого нормативно-правового акта [27, с. 20]. С. П. Погребняк чітко виявляє різницю між договором та нормативним договором, указуючи, що індивідуальний договір спрямований на встановлення, зміну чи припинення правовідносин, тоді як метою нормативного договору є встановлення, зміна чи скасування норм права [28, с. 21]. Н. С. Кузнецова зазначає, що кваліфікація договору як джерела цивільного права не викликає абсолютного неприйняття опонентів, але водночас підкреслює, що договір продовжує існувати і регулює в межах, встановлених нормами об'єктивного права, поведінку учасників створеного ним правовідношення доти, поки не буде досягнуто результату, який був метою договору [29, с. 17, 14]. Межі об'єктивного права окреслені й в нормах, закріплених у ст. 6 ЦК України, які санкціонують регулятивність договору та рамки механізму саморегулювання. Тому суперечливим є допущення можливості створення норми об'єктивного права у процесі саморегулювання, який обмежений нормою об'єктивного права, формалізованою у приписі ст. 6 ЦК України. Характерною в цьому контексті є також думка автора про усунення індивідуальним договорним приписом нормативного припису, коли про це прямо йдеться в законі [29, с. 11].

На наш погляд, визнання правочину джерелом цивільного права відображає ту тенденцію лібералізму в приватному праві, яка змінює зміст базових ідей правової реальності та переплітається з ціннісними викликами, зумовленими постмодерністським напрямком наукової думки та процесом глобалізації. Відбувається поступове знеособлення держави як гаранта правопорядку, носія правової ідентичності, суб'єкта нормотворення, який легітимізує результати пошуку природного права. При цьому йдеться про розширення суб'єктів нормотворчості зовсім не в дусі Й. О. Покровського з ідеєю приватного права як системи правової децентралізації та наявності множини центрів, які самовизначаються [30, с. 10]. Цивіліст, пояснюючи сутність приватного права, називав окремо норми приватного права та приватні визначення, якими такі норми можуть бути змінені або скасовані (*ius dispositivum*), а договір розглядав як спосіб регулювання відносин між приватними особами згідно з їх індивідуальними інтересами та потребами [30, с. 10, 236].

При обґрунтуванні підходу в доктрині, який передбачає визнання правочину джерелом цивільного права, виникає протиріччя між родовими загальнотеоретичними та видовими галузевими поняттями. Запропоновані спроби уточнення нормативності джерела цивільного права не передбачають перегляду ознак загальності та нормативності норми права в умовах усунення загальноприйнятих критеріїв указаних ознак у разі вироблення оновленого поняття норми цивільного права. Крім цього, набуття правочином якості джерела цивільного права зумовлює порушення в механізмі цивільно-правового регулювання послідовної взаємодії між нормою права та правовідношенням, а також між нормою права та юридичним фактом як елементами такого механізму.

Натомість перспективним, на нашу думку, є поглиблення вивчення регулятивних властивостей правочину як засобу правового регулювання в механізмі цивільно-правового регулювання на основі інструментального підходу, згідно з яким правове регулювання здійснюється за допомогою комплексу динамічних систем та структур, покликаних юридично гарантувати досягнення правових завдань у рамках окремих типів, моделей юридичного впливу на суспільні відносини [31, с. 76–77, 250].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Майданик Р. Вчення про джерела цивільного прав // Право України. 2017. № 6. С. 53–63.
2. Кривов'яз О. М. Правочин як джерело цивільного права // Часопис цивілістики. 2015. Вип. 18. С. 69–72.
3. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2008. 336 с.
4. Белов В. А. Гражданское право. Т. I. Общая часть. Введение в гражданское право: учебник для бакалавриата и магистратуры. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2016. 622 с.
5. Сібільов М. Цивільно-правовий договір в механізмі правового регулювання суспільних відносин в сфері приватного права // Юридичний вісник. 2002. № 3. С. 105–109.

6. Первомайський О. До питання про джерела цивільного права // Право України: юридичний журнал / Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України та ін. Київ, 2001. № 2. С. 34–37, 52.
7. Цивільний кодекс України: станом на 18 січня 2018 року. Харків: Право, 2018. 448 с.
8. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія; КНУТШ. Київ: Правова єдність, 2009. 304 с.
9. Погрібний С. Регулювання договірних відносин у цивільному праві України: співвідношення їх внутрішнього (саморегулювання) і зовнішнього (державного) регулювання // Право України: юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання / Національна академія правових наук України; Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України. Київ, 2012. № 9. С. 26–36.
10. Правова доктрина України: у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України; редкол.: В. Я. Тацій (голова) та ін. Харків: Право, 2013. Т. 3: Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін.; за заг. ред. Н. С. Кузнецової, 2013. 760 с.
11. Романюк Я. М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 518 с.
12. Романюк Я. Ознаки та структура цивільно-правової норми: основні методологічні засади // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2016. Вип. 63. С. 81–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2016_63_12 (дата звернення: 20.07.2019).
13. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
14. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.
15. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. Москва: Госиздат юрид. лит.-ры, 1961. 381 с.
16. Погрібний С. О. До питання про визначення норми цивільного права // Проблеми законності: академічний збірник наукових праць / Мін. освіти і науки Укр.; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. Вип. 109. С. 84–94.
17. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: МОН України; Харк. нац. ун-т внутрішніх справ. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Правова єдність, 2010. 520 с.
18. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.
19. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва, 1966. 188 с.
20. Пленок М. Д. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання: монографія. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 356 с.
21. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве; под ред.: Гамбаров Ю. С.; пер.: Базанов И. А. М.: т-во И. Д. Сытина, 1897. 296 с.
22. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть (лекции, читанные в Московском университете). Москва, литография Общ. распр. п. кн., 1897–1898 г. 766 с.
23. Ренненкампф Н. К. Очерки юридической энциклопедии. Изд. 2-е, исп. и доп. Издание Н. Я. Оглобина. Киев, 1880. 282 с.
24. Бервено С. М. Проблеми договірної права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 360 с.
25. Яроцький В. Характеристика основних стадій механізму цивільно-правового регулювання // Право України: юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. Спецвипуск / Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України. Київ, 2010. № 12. С. 18–24.
26. Минникес И. А. О договорном индивидуальном правовом регулировании // Академический юридический журнал. Иркутск, 2008. № 4 (34). С. 9–13.
27. Луць В. Договір як регулятор цивільних відносин // Право України: юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання / Національна академія правових наук України; Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України. Київ, 2012. № 9. С. 19–25.
28. Договір як універсальна правова конструкція: монографія /А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Х.: Право, 2012. 432 с. (Серія «Харківська правова школа»).
29. Кузнецова Н. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин // Право України : юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання / Національна академія правових наук України; Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України. Київ, 2012. № 9. С. 12–18.
30. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Петроград: Изд. юр. кн. скл. «Право»; [Тип. «Правда»], 1917. 328 с.
31. Алексеев С. С. Собрание сочинений. В 10 т. Том 6: Восхождение к праву. М.: Статут, 2010. 558 с.